

University of Groningen

Ex Oriente Lux

Lucardie, Anthonie

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2004

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A. (2004). Ex Oriente Lux: nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten. In G. Voerman (editor), Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004 (blz. 198-231). (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

EX ORIENTE LUX

Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten

A.P.M. Lucardie¹

Inleiding

Ex oriente lux: het licht der wijsheid komt uit het Oosten. Meestal doelt men hierbij op de wijsheid van godsdienstleraren en wijsgeren, maar in dit artikel gaat het om politieke inzichten uit Duitsland die mogelijk inspiratie leverden voor nieuwe partijen in Nederland.

Dit is geen nieuw verschijnsel. Nederlands eerste politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) onderging (zij het vooral indirect, via haar voorloper G. Groen van Prinsterer) invloed van Duitse conservatieve denkers als F.J. Stahl.² De bijna gelijktijdig opgerichte Sociaal-Democratische Bond nam in zijn programma van 1882 veel over van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD).³ Dat deed vervolgens ook de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1895.⁴ Liberalen en radicalen ondergingen de invloed van de Duitse *Verein für Sozialpolitik*.⁵ De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) liet zich in 1931 alleen in haar naam inspireren door de *National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), maar nam na 1935 steeds meer opvattingen van haar naamgever over.⁶ Na de Tweede Wereldoorlog onderging de Centrumpartij '86 vooral in de jaren negentig de invloed van de *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* (NPD).⁷ Groen-Links liet zich volgens sommigen inspireren door *Die Grünen*, al moet die invloed niet overdreven worden.⁸ Soms was de inspiratie juist negatief: zo oefende het voorbeeld van de Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU) op Nederlandse christen-democraten in de jaren vijftig en zestig vooral een afschrikwekkende invloed uit, vanwege haar conservatieve en pragmatische imago.⁹

Gezien deze voorbeelden lijkt het niet onaannemelijk dat ook in de huidige tijd nieuwe partijen in Nederland zich soms door Duitse soortgenoten hebben laten inspireren. Daarnaast kunnen oprichters van nieuwe partijen in beide landen ook beïnvloed zijn door voorbeelden of ontwikkelingen elders in de wereld, of door maatschappelijke verande-

ringen die zich in beide landen voltrokken. Een derde mogelijkheid is dat de ontwikkeling in Nederland volstrekt autonoom en uniek verliep, zonder noemenswaardige invloed van of parallellen in het grote buurland. Ten slotte is het mogelijk dat de beïnvloeding andersom plaatsvond, van west naar oost.

Doel van dit artikel is niet alleen om de wisselwerking tussen nieuwe partijen in Duitsland en Nederland in kaart te brengen, maar ook om de verschillende partijen aan de rand van het partijstelsel te portretteren en hun ontwikkeling te verklaren. ‘Nieuw’ wordt hier overigens ruim opgevat: partijen die anno 2002 nog niet in de Tweede Kamer (respectievelijk de Duitse *Bundestag*) vertegenwoordigd waren, maar wel deelnamen aan de verkiezingen van 2002 en/of 2003. Het merendeel ontstond in de jaren negentig of nog later, maar een enkeling bestond al langer. Om het terrein enigszins te ordenen, worden vijf typen partijen onderscheiden op grond van de rol die ze zichzelf toedichten:

1. als een profeet of revolutionaire voorhoede (nieuwe of vergeten) ideologieën aan het volk verkondigen;
2. als ‘extern geweten’ of zweep een gevestigde partij in een bepaalde (meestal: radicalere) richting proberen te sturen;
3. als belangenpartij aandacht vragen voor groepsbelangen die door gevestigde partijen verwaarloosd of miskend lijken te worden;
4. als populistische ‘zuiveraar’ het politiek bestel en de politieke cultuur zuiveren van corruptie en achterkamertjespolitiek om de macht ‘terug aan het volk’ te geven;
5. als idiosyncratische of persoonlijke partijen de persoonlijke opvattingen of belangen van hun oprichter vertegenwoordigen, zonder duidelijke band met groepsbelangen, gevestigde partijen of ideologieën.¹⁰

1. Profetische partijen: de spoeling wordt dun

Profetische partijen worden schaars in Nederland; zij doen althans niet meer vaak mee aan Tweede-Kamerverkiezingen. In 1994 en 1998 werden nog nieuwe of vergeten ideologische boodschappen verkondigd door De Groenen, Jij en de Idealisten, de Natuurwetpartij, de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en de Nieuwe Communistische Partij (NCPN). In 2002 nam geen van deze groeperingen deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, in 2003 alleen de NCPN. De Socialistische Partij (SP) zou mogelijk ook tot dit type gerekend kunnen worden, maar beter tot het volgende type.

Nieuwe Communistische Partij

De Nieuwe Communistische Partij (NCPN) ontstond in 1992 uit een fusie tussen het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) – afgescheiden van de Communistische Partij van Nederland (CPN) in 1985 toen die partij afstand nam van het marxisme-leninisme – en andere groepen afkomstig uit de CPN die weigerden op te gaan in GroenLinks.¹¹ De NCPN baseerde zich op het “wetenschappelijk socialisme, de wetenschappelijke wereldbeschouwing waarvan Marx en Engels de grondleggers zijn en die door Lenin en anderen verder ontwikkeld is”.¹² De Socialistische Partij (SP) heeft in de ogen van de NCPN niet alleen het marxisme-leninisme overboord gezet maar ook het socialisme onherkenbaar verwaterd.¹³ De NCPN hield onomwonden vast aan het socialisme, dat wil zeggen: socialisatie van alle belangrijke productiemiddelen en planning van de productie.

Deelname aan Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 en 1998 leverde de NCPN geen zetels op; in 1994 kreeg ze 11.701 stemmen, in 1998 5.620. Wel won ze in beide verkiezingsjaren tien respectievelijk negen zetels in de gemeenteraden van Lemsterland, Reiderland en Scheemda. De zetels in Scheemda gingen in 2002 vanwege een lokale afsplitsing verloren, maar in Lemsterland en Reiderland bleven zij behouden en in het Noord-Hollandse Heiloo wist de partij ook een zetel in de wacht te slepen.

De NCPN bereidde zich aan het begin van 2002 voor op de Tweede-Kamerverkiezingen door een ontwerpprogram te schrijven, een kandidatenlijst op te stellen en ruim 10.000 euro in te zamelen. Het partijbestuur besloot echter toch van deelname af te zien.¹⁴ Met het oog op het rechtse klimaat achtte men de kans op electoraal succes onvoldoende. De volgende keer zou men wel weer van de partij zijn. Op een verkiezingsconferentie op 16 november 2002 in Amsterdam werd het verkiezingsprogram op enkele punten aangepast en vastgesteld, evenals de kandidatenlijst. Lijstaanvoerder werd A. de Mello, die begin jaren zeventig met zijn ouders uit Chili naar Nederland was gevlucht en werkzaam was als welzijnswerker in Roosendaal.¹⁵ Men wilde naast de SP toch ook een echt communistisch geluid laten horen. In het verkiezingsprogramma pleitte de NCPN tegen privatisering van overheidstaken en voor wederopbouw van de sociale zekerheid, en meer zeggenschap voor bewoners over voorzieningen in hun wijken.¹⁶ De partij steunde ook actief het verzet tegen de oorlog in Irak. Met 4.854 stemmen (0,05%) viel het resultaat in januari 2003 iets lager uit dan in 1998. De campagne had ongeveer 10.000 euro gekost (in 1998 omgerekend ongeveer 22.500 euro).¹⁷

Men zou hieruit kunnen afleiden dat het aantal (betalende) leden was gedaald. De rede van partijvoorzitter J. Pruijser op het vierde partijcongres (in mei 2001) duidde daar ook op: de oudere generatie viel langzaam

weg, zo merkte hij op, de partij moest meer leden werven.¹⁸ Aan de andere kant scheen de partij wel een belangrijk aantal jongeren aan te trekken, al werden die niet meteen als lid ingeschreven. Volgens partijbestuurder en internationaal secretaris W. van der Klift zou de NCPN begin 2003 een kleine 1.000 leden tellen, maar exacte getallen werden niet gegeven.¹⁹

In Nederland mocht de NCPN een enigszins geïsoleerd bestaan leiden, ze onderhield wel contacten met vele zusterpartijen elders in de wereld. De Belgische Partij van de Arbeid organiseerde regelmatig internationale ‘seminaren’ waar partijen uit heel Europa aan deelnamen, naast de NCPN onder meer de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD).²⁰ Deze KPD was in 1990 opgericht door leden van de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) die de hervorming van deze marxistisch-leninistische staatspartij tot de min of meer sociaal-democratische *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) afwezen.²¹ De KPD beschouwde zich als rechtmatige erfgenaam van de oude KPD, die in 1946 in het door de Russen bezette oostelijke deel van Duitsland gefuseerd was met de SPD tot de SED. De Sovjet-Unie onder Stalin en de Duitse Democratische Republiek (DDR) waren haar grote voorbeelden; onteigening van bedrijven en grond, productie onder ‘arbeiderscontrole’ en herstel van de ‘dictatuur van het proletariaat’ onder leiding van de ‘marxistisch-leninistische partij van de arbeidersklasse’ (dat wil zeggen: haarzelf) waren haar belangrijkste doelstellingen.²² De KPD trok bij verkiezingen voor de Bondsdag in 2002 slechts 1.624 stemmen (0,003%), absoluut en relatief dus nog minder dan haar Nederlandse zusterpartij.²³ Andere marxistisch-leninistische partijen in Duitsland hadden hun electorale activiteiten al eerder gestaakt. Van enige invloed van Duitse partijen op de NCPN lijkt dan ook geen sprake. Voorzover zij invloed uit het buitenland heeft ondergaan, zal die eerder uit België zijn gekomen. Belangrijker lijkt echter de eigen traditie van het Nederlandse communisme en de maatschappelijke ontwikkeling in bepaalde (economisch zwakke) delen van Nederland.

2. ‘Zweeppartijen’: in het parlement, maar niet meer daarbuiten

Nederland heeft een rijke traditie van partijen die zich afsplitsten van een gevestigde partij, omdat die in hun ogen haar beginselen teveel verwaterd had.²⁴ Een deel van deze ‘zweeppartijen’ (zoals ze in België genoemd worden) is in de Tweede Kamer doorgedrongen, en in een enkel geval hebben ze zich daar duurzaam gevestigd. Zo zijn het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) – sinds 2000 verenigd in de ChristenUnie – voornamelijk ontstaan uit

onvrede met de koers van de ARP en haar erfgenaam, het CDA. De SP kwam indirect voort uit de CPN, maar hanteerde in de loop der jaren steeds meer de zweep op de rug van de PvdA.²⁵

Terwijl deze partijen een vaste plaats in het parlement wisten te verwerven, verdwenen andere zweeppartijen van het politieke toneel. De Katholieke Politieke Partij (KPP), die in 1998 het CDA tot een meer katholiek beleid trachtte op te zwepen, vertoonde geen activiteit meer in 2002.²⁶ Geen enkele nieuwe zweeppartij meldde zich in 2002. In 2003 namen twee afsplitsingen van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) deel aan de verkiezingen; deze zou men als zweeppartijen kunnen betitelen, maar dan zou men ietwat voorbarig de LPF al tot de gevestigde partijen rekenen. In de Bondsrepubliek kwamen anno 2002 meer zweeppartijen voor, voornamelijk gericht op de CDU, in één geval op *Die Grünen*.²⁷

3. Belangenpartijen: oud en nieuw

Partijen die opkomen voor in hun ogen door de gevestigde partijen verwaarloosde belangen, zijn in Nederland veelvuldig opgericht en meestal weer snel verdwenen. Ze ontstonden veelal uit verzet tegen groeiende staatsbemoeienis met het sociaal-economisch leven. Dankzij de invoering van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging wisten in 1918 vier belangenpartijen een zetel in de Tweede Kamer te winnen. In verschillende vormen hielden boeren- en middenstandspartijen tot in de jaren dertig één of meer zetels bezet.²⁸ Na de Tweede Wereldoorlog richtten boeren en middenstanders opnieuw eigen partijen op, met wisselend succes.²⁹ Boer Koekoek wist met zijn Boerenpartij soms veel aanhang te mobiliseren om die vervolgens door allerlei conflicten en schandalen weer van zich te vervreemden. Al met al bleef hij lid van de Tweede Kamer van 1963 tot 1981. Ouderenpartijen dongen vanaf 1971 naar de kiezersgunst, maar alleen in 1994 met succes. Een automobilistenpartij, Nederland Mobiel, won in 1998 net géén zetel.³⁰ Sinds 1989 hebben voorts verschillende etnische minderheden eigen partijen opgericht, echter zonder kamerzetels te behalen.

Nederlandse Middenstandspartij/Nieuwe Middenpartij

De Nederlandse Middenstandspartij (NMP) is verreweg de oudste van de hier besproken partijen: ze werd opgericht in september 1970 door drie ondernemers, M.P.W.M. Dessing, A.W. te Pas en H. Kamping. De NMP wilde in de eerste plaats “een betere, rechtvaardiger en aanvaardbare lastenverdeling voor Ondernemers, Zelfstandigen en Middenstanders”.³¹ Daarbij keerde ze zich vooral tegen ‘staatsdirigisme’ en bureaucratie, inflatie en anarchie. In 1971 won ze reeds twee zetels in de Tweede

Kamer, maar binnen een jaar brak een hevig conflict uit tussen de twee kamerleden, Te Pas en J.H. de Jong.³² De Jong scheidde zich af en voerde bij de vervroegde kamerverkiezingen van 1972 de Democratische Middenpartij aan. Noch deze partij, noch de NMP haalde daarbij een zetel. Binnen de NMP brak vervolgens ruzie uit tussen Te Pas en Kamping enerzijds en Dessing anderzijds, waarbij de rechtbank in Amsterdam Dessing in het gelijk stelde.³³ Van de NMP werd vervolgens weinig meer vernomen. Dessing nam echter in 1986 opnieuw deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen als lijstaanvoerder van de Partij voor de Middengroepen. De doelstellingen van deze partij waren bijna letterlijk dezelfde als die van de NMP.³⁴ Ze kreeg 0,2% van de stemmen, te weinig voor een zetel, en verdween vervolgens van het toneel.

In 1995 wekte Dessing de NMP weer tot leven. Het electoraal succes van de ouderenpartijen in 1994 leek een hoopgevend signaal voor een partij als de NMP. De partij trok opnieuw ondernemers aan, maar bleef kleiner dan 25 jaar eerder: telde ze toen ruim 2.500 leden, nu ongeveer 1.200.³⁵ Namens de NMP voerde Dessing regelmatig actie tegen de invoering van de euro. De NMP herhaalde in haar tweede leven evenwel niet het succes van 1971. Met 23.512 stemmen (0,27%) kwam ze in 1998 niet in de buurt van een kamerzetel. Niettemin nam zij in 2002 opnieuw aan de kamerverkiezingen deel, nadat ze haar naam gewijzigd had in Nieuwe Middenpartij. Met enige moeite slaagde de partij er in om zo'n 100.000 euro voor de verkiezingscampagne bij elkaar te brengen.³⁶ Het verkiezingsprogramma van de NMP bestond uit eisen als stopzetting van de geldverslindende Betuwelijn, ontmoediging van (economische) asielzoekers en een strenger WAO-beleid.³⁷ Hoewel niet expliciet ideologisch, zou het programma toch conservatief-liberaal genoemd mogen worden. Dessing noemde de partij "sociaal maar niet socialistisch, liberaal maar niet liberalistisch". Hij verheelde niet zijn sympathie voor de vroegere VVD-leider H. Wiegel, en was zelf in Laren lid van de gemeenteraad voor de VVD.³⁸ De NMP moest in 2002 campagne voeren in de schaduw van LPF-leider W.S.P. (Pim) Fortuyn. Het resultaat viel bijzonder tegen: 2.305 stemmen (0,02%), slechts eentiende van het in 1998 behaalde aantal. In 2003 zag de NMP dan ook af van deelname.

Enige gelijkenis met de NMP vertoonde de Duitse *Initiative Pro D-Mark*, in 1998 opgericht door B. Hoffmann, die zich vooral tegen invoering van de euro verzette.³⁹ Haar program bevatte eveneens typisch conservatief-liberale verlangens naar minder bureaucratie en een eenvoudiger belastingstelsel, bevordering van het woningbezit, vermindering van de staatsschuld en beperking van de immigratie.⁴⁰ Vooral dankzij een kostbare advertentiecampagne in toonaangevende dagbladen kreeg de partij vrij veel aandacht en won 0,9% van de stemmen bij de Bondsverkie-

zingen van 1998. Met de invoering van de euro leek haar belangrijkste doel onbereikbaar geworden; in 2002 nam ze niet meer aan verkiezingen deel. Van enige invloed op de Nederlandse NMP lijkt geen sprake te zijn.

Verenigde Seniorenpartij

De Verenigde Seniorenpartij (VSP) ontstond in november 2001 uit een fusie van de Ouderenunie en de Algemene Seniorenpartij en hield op 12 december haar eerste congres. De Ouderenunie was in 1992 opgericht als Unie 55+. Zij had in 1994 één zetel in de Tweede Kamer gewonnen, maar die in 1998 weer verloren. De Algemene Seniorenpartij kwam in 2000 voort uit een andere ouderenpartij, Senioren 2000, die op haar beurt was afgesplitst van het in 1993 opgerichte Algemeen Ouderenverbond (AOV).⁴¹ De Algemene Seniorenpartij trachtte de vier ouderenpartijen die aan het eind van de jaren negentig bestonden te verenigen, maar slaagde daar slechts gedeeltelijk in.⁴² Haar opvolger, de VSP, behaalde meer succes, ook al bleven restanten van AOV en Ouderenunie zelfstandig voortbestaan – de laatstgenoemde vormde in 2002 een gezamenlijke lijst met de Vrije Indische Partij (zie hieronder).

Als lijststaanvoerder wees de VSP in 2001 W. Bosboom aan, ooit een bekend presentator en regisseur van televisieprogramma's van de VARA (Achter het Nieuws, Koning Klant). Toen hij onverwachts op 20 november 2001 overleed, moest in allerijl een opvolger gezocht worden.⁴³ Men vond de 57-jarige A. Smit-Boerma, pastoraal werkster en van 1995 tot 1999 Noord-Hollands Statenlid voor De Groenen, in 2001 lid van Leefbaar Nederland maar na de verkiezing van Fortuyn uit die partij getreden.⁴⁴

In haar program omschreef de VSP zich als partij die de belangen van senioren behartigt “zonder daarbij het algemeen maatschappelijk belang uit het oog te verliezen”.⁴⁵ Naast specifieke eisen voor ouderen (extra stortingen in het AOW-fonds, uitbreiding van het aantal verzorgings- en verpleegtehuizen, medezeggenschap van gepensioneerden in pensioenfondsen) bevatte het program algemene punten, soms gematigd links, iets vaker gematigd rechts, maar geen van de programmapunten verwijderden zich ver van het politieke midden in Nederland.

De VSP voerde een bescheiden campagne met 35.000 euro, waarvan ook nog 13.000 euro voor radio- en televisiespots naderhand door de overheid vergoed werd.⁴⁶ Met ruim 39.000 stemmen (0,41%) kwam de partij wel in de buurt van een zetel, maar toch was zij teleurgesteld. In 2003 besloot men niet mee te doen, voornamelijk vanwege geldgebrek.⁴⁷

Meer succes behaalde de VSP bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002: zes zetels (in Nieuwegein, Nijmegen en Maassluis), terwijl

AOV en de combinatie AOV/Ouderenunie samen elf zetels en andere ouderenpartijen nog eens vijftien zetels wonnen in andere gemeenten. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2003 won de VSP een zetel in Noord-Holland.

Ouderenpartijen bestonden in Duitsland ook al vrij lang. In 1989 ontstond de partij *Die Grauen*, als politieke arm van de *Senioren-schutzbund* 'Graue Panther'. Deze bond was meer dan een belangenorganisatie: hij hield zich ook bezig met woonprojecten en vormingswerk, zodat men haast van een eigen subcultuur kon spreken.⁴⁸ De voorzitter van de bond, T. Unruh, was op de lijst van *Die Grünen* in 1987 in de Bondsdag gekomen, maar had zich al een jaar later van de fractie afgescheiden en bereidde vervolgens de oprichting van een eigen partij voor. Het partijprogramma bevatte niet alleen specifieke eisen voor ouderen zoals een hoger algemeen pensioen (vergelijk onze AOW), maar ook radicale voorstellen voor een basisinkomen, ontwapening, beperking van het autoverkeer, bevordering van woongroepen en opheffing van het abortusverbod.⁴⁹ Bij regionale verkiezingen won de door Unruh geleide partij met name in het Noorden voldoende stemmen om voor subsidie in aanmerking te komen, zij het niet genoeg om zetels te verkrijgen.⁵⁰ Het electoraat kromp echter met de tijd in: van 0,8% in 1990 tot 0,2% in 2002. Al met al had deze radicale ouderenpartij weinig gemeen met de gematigde VSP; van waarneembare invloed is in elk geval geen sprake. Meer gelijkenis met de VSP vertoonde de *Partei für RentenGerechtigkeit und Familie* (PRG), die in 2002 ontstond uit een fusie van twee gelijksoortige partijen, opgericht in 1996 respectievelijk in 2001.⁵¹ De PRG richtte zich vooral op hervorming van het algemeen pensioenstelsel in Duitsland, dat van een omslagstelsel in een kapitaaldeckingsstelsel veranderd zou moeten worden – zoals in Nederland overigens al het geval is.⁵² Bij de Bondsdagverkiezingen trok ze slechts 7.499 stemmen (0,02%), zowel absoluut als relatief minder dan de VSP in hetzelfde jaar in Nederland.⁵³ De PRG geldt dan ook zeker niet als voorbeeld voor de VSP; het omgekeerde lijkt meer voor de hand te liggen, al zijn daar geen aanwijzingen voor gevonden.

Vrije Indische Partij

De Vrije Indische Partij (VIP) werd in 1994 opgericht door leden van de Vereniging Indische Nederlanders om de belangen te behartigen van de 'Indische gemeenschap', breed opgevat als "allen die op enigerlei wijze te maken hebben (gehad) met Nederlands Indië".⁵⁴ Ze noemde zich 'vrij', omdat ze zich niet aan een politieke stroming wilde binden; een belangrijk aantal leden kwam uit de VVD, maar anderen hadden een christen-

democratische of socialistische achtergrond.⁵⁵ In 1994 en 1998 nam de VIP deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, in beide gevallen zonder een zetel te bemachtigen (ze behaalde 17.224 respectievelijk 7.225 stemmen).

De belangrijkste problemen die de partij wilde aanpakken, betroffen belangen van haar doelgroep: de integratie van de derde generatie Molukkers in Nederland, de huisvesting van Indische ouderen, de erkenning van het Nederlanderschap van 'spijtoptanten' die na de onafhankelijkheid van Indonesië daar bleven en er spijt van kregen.⁵⁶ Het programma van de VIP legde veel nadruk op dit soort kwesties, maar bevatte ook meer algemene punten zoals handhaving van de monarchie en de benoemde burgemeester, en strengere straffen voor misdrijven. Men bevond zich duidelijk binnen het dominante (sociaal-liberale) ideologische vertoog, maar zette daar eigen accenten van (overwegend) conservatieve aard.⁵⁷

De organisatie van de VIP was pragmatisch opgebouwd: waar mogelijk plaatselijke afdelingen, waar nodig een 'consul' die de partijbelangen behartigde in een kieskring of regio. Anno 2003 kende de partij drie afdelingen (Eindhoven, Utrecht en Rotterdam) en één afdeling in oprichting (Den Haag), terwijl in negentien plaatsen één of twee consuls werkzaam waren.⁵⁸

Het ledental daalde van circa. 4.000 in 1994 naar 1.978 in 2002.⁵⁹ De daling heeft waarschijnlijk te maken met vergrijzing van het ledenbestand.⁶⁰ In 2002 nam de VIP deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen samen met de Ouderenunie – of althans dat deel daarvan dat niet meedeed aan de fusie van ouderenpartijen waaruit de Verenigde Seniorenpartij zou voortkomen (zie aldaar). De lijst VIP/Ouderenunie werd aangevoerd door de ingenieur R.O. Koop, vice-voorzitter van de VIP. De twee partijen hielden vast aan hun eigen programma, maar de programmatische verschillen waren vrij klein.⁶¹ De VIP besteedde ongeveer 30.000 euro aan de campagne. De gecombineerde lijst kreeg 10.033 stemmen (0,11%). Voor Koop was het een teleurstellende ervaring. Onderhandelingen met Leefbaar Nederland leidden ertoe dat hij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 de derde plaats op de lijst van deze partij mocht innemen. Toen ook dit geen zetel opleverde, besloot hij samen met de partijvoorzitter om de opheffing van de partij voor te bereiden. De twee bestuursleden gaven toe dat de Indische gemeenschap over het algemeen hun partij weinig steun en erkenning had geschonken.⁶²

Vanwege haar unieke Nederlands-Indische karakter kon de VIP onmogelijk zusterpartijen in Duitsland kennen.

*Vooruitstrevende Integratiepartij*⁶³

De Vooruitstrevende Integratiepartij (VIP) werd op 28 oktober 2002 opgericht door een aantal leden van verschillende migrantengroepen met als voornaamste doel “de integratie van die migrante groeperingen in Nederland te bevorderen zonder verlies van eigen identiteit en ruggegraat”.⁶⁴ Daartoe achtte men een vorm van vrijwillige segregatie nodig zoals die in New York voorkwam. Het heersende integratiebeleid kende volgens deze VIP de migranten in feite een ondergeschikte plaats toe. Migrantinnen binnen de bestaande partijen zouden zich teveel aanpassen (*‘bounties’*: van buiten zwart, van binnen wit). Lijsttrekker werd de advocaat en fiscaal jurist R. Dhalganjansing.

Het programma van de VIP richtte zich op de belangen van migranten in de breedste zin des woords, soms meer indirect dan direct. Nederland was volgens de partij niet vol, maar half-vol. Zij streefde naar een soepeler vreemdelingenbeleid – met name ruimhartiger gezinshereniging en meer arbeidsmigratie (artsen en verpleegkundigen uit India zouden bijvoorbeeld de wachtlijsten in de gezondheidszorg kunnen doen verdwijnen) – inburgeringscursussen ook voor inheemse Nederlanders, juryrechtspraak, verkiezing van rechters evenals verkiezing van burgemeesters en van een president (meer kansen voor migranten!), een strengere aanpak van criminelen, en associatieverdragen met Suriname, Marokko en Turkije (om migranten meer contact met hun moederland te gunnen).⁶⁵

Na een bescheiden campagne – voor ongeveer 3.000 euro – in de zeven kieskringen waar voldoende migranten de partij wilden steunen, kreeg de VIP slechts 1.623 stemmen (0,02%). Een formele partijorganisatie was er begin 2003 nog niet, maar in de voorbereiding op de verkiezingen waren ongeveer 150 mensen actief voor de VIP.

Contacten met andere partijen, voorgangers of zusterpartijen elders waren er (nog) niet, daarvoor ontbrak de tijd. Ook als de VIP meer tijd had gekregen zouden contacten met zusterpartijen elders niet gemakkelijk zijn geweest. In Duitsland was een enigszins vergelijkbare partij rond 1998 actief, de *Demokratische Partei Deutschlands* (DPD). Zij omschreef zichzelf als een partij “die sich für die Interessen der in Deutschland lebenden AusländerInnen und gegen Rassismus einsetzt” en pleitte evenals de VIP voor integratie van buitenlanders zonder ‘Assimilationszwang’.⁶⁶ De DPD haalde in 1998 slechts 2.432 stemmen (relatief minder dan de VIP) en nam in 2002 niet meer aan de Bondsverkiezingen deel.

De Partij voor de Dieren (PvdD) werd formeel opgericht op 28 oktober 2002.⁶⁷ De oprichters waren veelal betrokken bij de actiegroepen Bont voor Dieren en Wakker Dier. Ze toonden zich verontrust over het feit dat de geleidelijke vooruitgang in bescherming van dieren en hun welzijn recentelijk werd teruggedraaid: het eerste kabinet-Balkenende had een wetsvoorstel voor een nertsenfokverbod ingetrokken, beperkingen voor legbatterijhouders waren verdwenen, en de jacht op vossen en kraaien dreigde weer ruim baan te krijgen. De PvdD wilde geen *one issue* partij zijn maar wel een belangenpartij – althans een partij die “opkomt voor de belangen van mens, dier en milieu vanuit het perspectief van de zwaksten en stemlozen”.⁶⁸ Omdat men dieren als de zwakste en meest stemloze categorie beschouwde, richtte men zich vooral daar op. De grondwet zou uitgebreid moeten worden met een artikel dat het recht op een respectvolle behandeling van dieren waarborgt. Naast meer dan vijftig concrete maatregelen voor dieren bevatte het verkiezingsprogramma ruim veertig eisen die niet direct met dieren te maken hadden. Veertien daarvan hadden wel een ‘groen’ of ecologisch karakter, zoals statiegeld op blikjes en stimulering van biologische landbouw.⁶⁹ Andere voorstellen zou men merendeels links of progressief kunnen noemen: betaalbare kinderopvang voor iedereen, legalisering van soft drugs en invoering van een raadgevend referendum.⁷⁰

Op 2 december 2002 maakte de PvdD haar kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 bekend. Lijstaanvoerder was M. Thieme, beleidsmedewerker van de Stichting Bont voor Dieren. Met circa vijftig leden en een budget van 35.000 euro kon de partij geen grootse campagne voeren.⁷¹ Toch wist ze wel enige aandacht te trekken, met hulp van acteurs die zich als jager of bontjasdraagster verkleedden en via internet en folders.⁷² Met 47.754 stemmen (0,5%) kwam de PvdD dicht bij een zetel. De campagne bracht de partij ook meer leden: eind maart telde ze er 350.⁷³ De PvdD gaf zich een traditionele structuur: ze werd opgebouwd uit plaatselijke afdelingen en kringen (per kieskring); het hoogste orgaan zou het congres worden, dat bestaat uit afgevaardigden van afdelingen en dus niet een ledencongres zoals bijvoorbeeld D66 en GroenLinks.⁷⁴ Overigens genoot deelname aan verkiezingen niet de hoogste prioriteit, in de statuten werden publiciteit en propaganda eerst genoemd.⁷⁵

De Duitse *Tierschutzpartei* diende niet als voorbeeld: de PvdD meende nog in december 2002 de eerste partij ter wereld te zijn die dierenbelangen als hoofdthema koos.⁷⁶ Toch bestond deze onbekende zuster al sinds 1993. Zij beschouwde zichzelf als een ecologische belangenpartij, en

stelde in haar beginselprogram naast eisen voor bescherming en rechten van dieren ook eisen op milieugebied.⁷⁷ Over andere onderwerpen liet de partij zich slechts spaarzaam uit, ze verdedigde de markteconomie en vermindering van overheidssubsidies aan de landbouw. De Duitse politicoloog Th. Bothe rekent haar tot het politieke midden, zijn vakgenoot D. van den Boom noemt haar links-liberaal.⁷⁸ Ze wist haar kiezers-aanhang bij Bondsdagverkiezingen geleidelijk uit te breiden, van ruim 70.000 in 1994 (0,2%) via ruim 130.000 (0,3%) in 1998 naar bijna 160.000 (0,3%) in 2002.

4. Populistische ‘zuiveraars’ en systeemhervormers

Het type ‘populistische systeemhervormers’ deed in Nederland eigenlijk pas met Leefbaar Nederland zijn intrede, al zou men D66 in zekere zin een voorloper kunnen noemen. De twee afsplitsingen van Leefbaar Nederland in 2002 kunnen tot hetzelfde type gerekend worden, al vertonen ze ook kenmerken van andere typen. Over het algemeen deelden ze een uitgangspunt dat populistisch genoemd wordt: verzet tegen een politieke elite, met een beroep op het volk als een wilsbekwame eenheid – meestal aangeduid met termen als ‘de gewone mensen’, ‘de kiezers’, ‘het volk’; men wil de macht “weer naar de mensen brengen”.⁷⁹

Leefbaar Nederland

Leefbaar Nederland werd formeel op 25 maart 1999 opgericht door de leiders van twee lokale partijen, Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum: H. Westbroek en B. Schnetz enerzijds, J. Nagel en W. van Kooten anderzijds.⁸⁰ Nagel had van 1977 tot 1983 voor de PvdA in de Eerste Kamer gezeten. In juni presenteerde de jonge partij een voorlopig programma van 25 punten, getiteld “Het moet anders en het kan anders!”. De partij beschouwde zich als een ‘vernieuwingsbeweging’ en wilde “de politiek echt aantoonbaar dichterbij de kiezers brengen en die kiezers meer invloed geven”.⁸¹ Zelf wilde zij zich niet links of rechts noemen, maar buitenstaanders plaatsten haar toch veelal links van het midden.⁸²

In 2000 trad Leefbaar Nederland weinig naar buiten; pas op 10 juni 2001 vond het formele oprichtingscongres plaats. De ongeveer 250 aanwezigen stelden de statuten definitief vast en kozen Nagel tot voorzitter.⁸³ De partij was georganiseerd in negentien districten – geografisch samenvallend met de kieskringen – die vergaande autonomie genoten bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Afgezien van de gemeenschappelijke lijstaanvoerder zou elk district zijn eigen lijst kunnen indienen. Voor het lijsttrekkerschap meldden zich aanvankelijk een twintigtal kandidaten aan, waarvan er één echter de unanieme steun van het partij-

bestuur kreeg: de Rotterdamse socioloog en publicist W.S.P. (Pim) Fortuyn. Van de overige kandidaten trokken de meesten zich terug, zodat het congres op 25 november mocht kiezen tussen Fortuyn en drie minder bekende kandidaten. Fortuyn won met 394 van de 445 geldig uitgebrachte stemmen en aanvaardde zijn nieuwe functie met een enthousiaste rede, eindigend met de woorden “Ik heb er zin an, at your service!”. Een aantal leden verliet daarop de partij en stichtte kort daarna Duurzaam Nederland (zie hieronder).

Toch deelde het partijcongres niet alle opvattingen van de nieuwe politieke leider. Fortuyn had in vele *columns* voor het weekblad *Elsevier* en elders al lang geijverd voor een immigratiestop en een krachtig integratiebeleid voor de reeds toegelaten migranten. Het congres stemde echter tegen het voorstel om de immigratie te beperken, dat onderdeel had moeten worden van het verkiezingsprogramma. Het programma, dat eveneens op 25 november grotendeels werd vastgesteld, ademde verder weer een duidelijk populistische geest:

“Wij verzetten ons tegen oude partijen: die... een onderdeel geworden zijn van een nieuwe regentenstand...; die ons als staatsburgers geen reële invloed geven op samenstelling en beleid van de belangrijkste organen van ons politieke bestel...; die verkiezingen gereduceerd hebben tot een verplicht politiek ritueel om de schijn van een democratisch gelegitimeerd bestel op te houden”.⁸⁴

Naast de gekozen burgemeester, gekozen minister-president en een gemengd districtenstelsel wenste men een correctief referendum in te voeren. Ook op andere punten klonk soms enig populisme door: “geen circulaire dictatuur maar terug naar de mensen” in het onderwijs, vermindering van bureaucratie en met name van het aantal generaals, bijvoorbeeld.⁸⁵ Niet alle in 1999 geopperde 25 punten keerden terug in het programma, dat pas op 10 maart 2002 volledig werd vastgesteld door het congres.

Dit congres moest ook een nieuwe lijstaanvoerder kiezen. Fortuyn was immers in februari 2002 van zijn functie ontheven, na forse uitspraken van hem over de ‘achterlijke Islam’ en over artikel 1 van de grondwet – dat door discriminatie te verbieden in feite de vrijheid van meningsuiting teveel aan banden zou leggen.⁸⁶ Een (bescheiden) aantal leden volgde Fortuyn naar zijn nieuwe politieke formatie, de LPF. Het congres koos vervolgens de gewezen officier van justitie (en vroeger VVD-lid) F. Teeven tot lijsttrekker. Teeven legde in zijn campagne de nadruk op veiligheid. Hij kon de forse daling in de volksgunst echter niet keren. De partij die begin februari op ruim twintig zetels kon rekenen, won er op 15 mei uiteindelijk twee.

De oprichters van Leefbaar Nederland hadden minstens tien zetels verwacht en traden in juni teleurgesteld als bestuurslid af. Het congres koos op 25 juni J. Jetten tot voorzitter. Jetten had zich in 1999 ook kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van de PvdA, maar toen zonder succes. De wijze van leiding geven van Jetten riep echter al gauw kritiek op. Het bestuur besloot na de val van het kabinet in oktober vanwege de tijdsdruk zelf een kandidatenlijst op te stellen, in plaats van die aan de districten over te laten. Op 17 november overleefde Jetten een motie van wantrouwen en kreeg hij goedkeuring van het congres voor de lijst.

Het congres stelde voorts een uitgebreid program voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 vast. Op staatkundig gebied ging het nog iets verder dan het vorige: naast een correctief referendum zou ook het volksinitiatief (wetgeving op initiatief van de burgers) ingevoerd moeten worden.⁸⁷ Daarnaast bevatte het program nog bijna 400 voorstellen op andere gebieden. Grofweg zou men kunnen zeggen dat de partij over het algemeen een vooruitstrevend ('links') sociaal beleid koppelde aan een meer conservatief beleid op het gebied van veiligheid, drugs en dergelijke. Soms voer men op vindingrijke wijze een (populistisch verantwoorde) middenkoers, bijvoorbeeld in de discussie of burgers voor een verplichte zorgverzekering een vaste dan wel een inkomensafhankelijke premie moesten betalen: de burger zou zelf moeten kiezen.⁸⁸

In de peilingen dreigde Leefbaar Nederland beide zetels te verliezen. Voorzitter Jetten stelde daarom op 22 november een nieuwe lijsttrekker voor: in plaats van de reeds op 27 oktober herkozen Teeven zou de vermaarde communicatietrainer E. Ratelband de partij in de verkiezingen moeten leiden. Daartoe was een extra congres nodig, dat op 8 december bijeenkwam. Een krappe meerderheid wees Ratelband echter af en koos H. van der Linde, de 22-jarige fractiemedewerker, tot lijsttrekker. Daarop trad Jetten als voorzitter meteen af en verliet met Ratelband het congres om vervolgens met de Lijst-Ratelband aan de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 deel te nemen (zie hieronder). Van der Linden voerde enthousiast campagne, maar slaagde er niet in de kamerzetels te behouden: Leefbaar Nederland kreeg 0,4% van de stemmen. De oprichters van de partij, Nagel, Westbroek, Schnetz en Van Kooten, hadden hun schepping toen al lang verlaten.

In zijn ontwikkeling is Leefbaar Nederland uniek, maar in een aantal opzichten is er verwantschap met de *Stattpartei* in Duitsland. Ook deze partij ontstond als lokale partij, vooral uit onvrede over democratiegebreken in de stad Hamburg in 1993.⁸⁹ In datzelfde jaar won zij ruim 5% van de stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen in deze stad en trad zij toe tot het stadsbestuur in een coalitie met de SPD. Een jaar later besloot men aan de Bondsdagverkiezingen mee te doen, al ging dat met interne

conflicten gepaard. De Stattpartei won daarbij slechts 0,1% van de stemmen. In 1997 verloor zij haar zetels in de Hamburgse gemeenteraad, een jaar later haalde ze nog maar 4.000 stemmen (0,0%) in enkele kieskringen bij de Bondsdagverkiezingen en verdween vervolgens van het politieke toneel. De Stattpartei wilde ‘ideologiefreie Politik’ bedrijven, en richtte zich vooral op staatkundige hervormingen als volksinitiatief, kiesrecht-hervormingen en scheiding van politiek en ambtenarenapparaat. De Duitse politicoloog F. Decker beschouwt haar zonder meer als populistisch.⁹⁰

Duurzaam Nederland

Toen de partij Leefbaar Nederland in november 2001 Fortuyn tot lijst-aanvoerder koos, besloot M. Kneepkens, voorzitter van het district Rotterdam, met zeven andere leden terstond de partij te verlaten, omdat hij niets met deze ‘fascistoïde Don Quichotte’ van doen wilde hebben.⁹¹ Kneepkens was criminoloog, dichter en voorzitter van de Stadspartij Rotterdam, maar tot 1989 lid van de PvdA en in 1992 voorzitter van De Groenen. Op 21 januari 2002 richtte hij met een aantal geestverwanten Duurzaam Nederland op. Daaronder waren andere ex-leden van Leefbaar Nederland, maar ook mensen van buiten die partij – met name een belangrijk aantal immigranten. Kneepkens deed het voorzitterschap van de nieuwe formatie met S. Özgüzel, een in Turkije geboren voormalige inspecteur van het onderwijs die tot die tijd lid van de PvdA was geweest en niet tot Leefbaar Nederland had behoord.⁹² Özgüzel werd ook lijsttrekker van Duurzaam Nederland. Op de tweede plaats kwam H. Poortman, voordien raadslid voor de VVD in Barendrecht en bovendien actief bij De Groenen.⁹³ Gezien deze heterogene afkomst kan Duurzaam Nederland niet zonder meer een afsplitsing van Leefbaar Nederland genoemd worden.

Duurzaam Nederland wilde ook geen protestpartij of belangenpartij zijn.⁹⁴ Op grond van een analyse van haar verkiezingsprogramma zou men geneigd zijn de partij als gematigd links, gematigd populistisch en gematigd ecologisch te bestempelen. Zelf beschouwde zij zich echter als links noch rechts, maar vertegenwoordiger van een derde weg, of zelfs van een derde dimensie in de Nederlandse politiek.⁹⁵ Hoewel dit nogal vaag bleef, zou hierbij gedacht kunnen worden aan de dimensie postmaterialisme versus materialisme die de Amerikaanse politicoloog R. Inglehart al in de jaren zeventig introduceerde. Terwijl materialisten zich vooral bekommeren om veiligheid, orde en welvaart, streven postmaterialisten naar zelfontplooiing, democratisering en een beter milieu. Multiculturalisme sluit hier naadloos bij aan. Duurzaam Nederland lijkt programmatisch inderdaad een postmaterialistische partij, evenals D66 en GroenLinks overigens.

Duurzaam Nederland trachtte het multiculturalisme ook intern te realiseren, door op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen minstens even veel allochtone als autochtone Nederlanders te plaatsen.⁹⁶ De partij wierf in 2002 ongeveer 300 leden en besteedde circa 60.000 euro aan de campagne. Ze trok weinig aandacht van de media, met uitzondering van *HN-Magazine*, dat in drie artikelen in januari en februari zowel voor- als tegenstanders van de nieuwe formatie aan het woord liet komen. De campagne leverde haar 9.058 stemmen op (0,10%). In januari 2003 nam ze opnieuw deel aan de verkiezingen, met een vrijwel ongewijzigd programma; nu kreeg ze slechts 7.271 stemmen (0,08%).⁹⁷

Een soortgelijke partij als Duurzaam Nederland lijkt er in Duitsland niet te vinden. Wel zijn er overeenkomsten met *Die Grünen* aan te wijzen in opvattingen over milieubeleid, multiculturalisme en sociale kwesties.

Lijst Pim Fortuyn

Enkele dagen na zijn gedwongen vertrek uit Leefbaar Nederland richtte Fortuyn samen met drie vrienden uit de zakenwereld de Politieke Vereniging Lijst Pim Fortuyn (LPF) op. Als doel van de vereniging gold “het land terug te geven aan de mensen in het land”.⁹⁸ Dit populistische uitgangspunt werkte Fortuyn verder uit in het boek *De puinhopen van acht jaar paars*, dat hij op 14 maart 2002 het licht liet zien en dat aanvankelijk als partijprogramma diende. Ook hier stelde hij ‘wij, gewone burgers’ tegenover de politieke bestuurders en pleitte hij voor “de terugkeer van de mensen in het land in de politieke arena”.⁹⁹ Burgers zouden meer te zeggen moeten hebben, en in het bijzonder hun burgemeester en hun minister-president moeten kiezen. Voorts zouden ze meer direct contact met hun volksvertegenwoordigers moeten krijgen. Meer kleinschaligheid in gemeenten, scholen, ziekenhuizen en andere instellingen zouden de betrokkenheid van de burgers vergroten en de invloed van bureaucraten en managers terugdringen. Dit streven naar kleinschaligheid acht de Duitse politicoloog J.J. Puhle kenmerkend voor populisme.¹⁰⁰

Naast populisme vindt men in *De puinhopen van acht jaar paars* – en trouwens ook in eerdere publicaties van Fortuyn – een combinatie van liberalisme, nationalisme en communitarisme.¹⁰¹ Zijn kritiek op de verzorgingsstaat ademde een (neo-)liberale geest, zijn afkeer van het te ruimhartige vreemdelingenbeleid in Nederland én van het ‘zielloze Europa’ moet men wel nationalistisch noemen, terwijl zijn pleidooi voor een verplichte periode in woongroepen (tegelijk met een sociale of militaire dienst) voor jongens en meisjes rond de achttien jaar past in het communitarisme oftewel gemeenschapsdenken.¹⁰² Het boek werd een bestseller.¹⁰³ Ook in de peilingen steeg de kiezersaanhang van Fortuyn

met enorme sprongen. Vele optredens in televisieprogramma's droegen daartoe bij. Vergeleken met zijn directe en dramatische persoonlijke stijl, zijn opvallende uiterlijk en charismatische uitstraling staken alle andere politici flets af. Dat hij echt over charisma beschikte – in de quasi-religieuze, messianistische betekenis zoals gedefinieerd door de Duitse socioloog M. Weber – tonen verschillende uitspraken van aanhangers – waaronder I. Pantelic, in 2001 tot Miss Nederland gekozen, die verklaarde: “Als ik had moeten kiezen tussen de LPF en Miss Nederland had ik voor Fortuyn gekozen.”¹⁰⁴ Mogelijk wekte deze charismatische kant van hem ook de haat op van tegenstanders, waaronder de man die hem op 6 mei vlak buiten een radiostudio doodschoot.

Na de moord op Fortuyn bleef de LPF verweesd achter. Van een partijorganisatie was nog vrijwel niets opgebouwd, afgezien van een klein partijbureau en misschien enkele honderden vrijwilligers. Een aantal vastgoedondernemers had vrij veel geld op tafel gelegd, maar dat was na de royale verkiezingscampagne op. De verkiezingen, die negen dagen na de moord plaats vonden, leverden de partij 26 kamerzetels en uiteindelijk vier ministersposten op in een coalitie met CDA en VVD, maar hadden veel weg van een Pyrrhusoverwinning. Binnen enkele maanden braken conflicten uit tussen fractie en het (interim-)bestuur, binnen de fractie en tussen de twee belangrijkste LPF-ministers, E.J. Bomhoff en H.Ph.J.B. Heinsbroek.¹⁰⁵ In oktober hadden zich drie groeperingen afgescheiden: de Conservatieven.nl onder leiding van het temperamentvolle Tweede-Kamerlid W.E. de Jong; de Lijst Nieuwe Politiek (LNP) die was opgericht door Heinsbroek en de gewezen LPF-fractievoorzitter H.H.R. Wijnshenk; en de Alliantie voor Vernieuwing en Democratie, ontstaan uit onvrede over de gebrekkige partijdemocratie binnen de LPF. De LNP zag af van deelname aan de verkiezingen maar de overige twee trachtten kiezers van de LPF te winnen, toen de coalitie viel en vervroegde kamerverkiezingen voor januari 2003 uitgeschreven werden.

De LPF ging deze verkiezingen onder nogal ongunstige omstandigheden in. De partij kreeg weliswaar veel aandacht van de media, maar voornamelijk om de verschillende conflicten te belichten. Op de thema's waarmee de partij van Fortuyn in mei 2002 zoveel kiezers had gewonnen, vreemdelingenbeleid en onveiligheid, namen alle partijen nu hardere standpunten in, zodat de LPF zich weinig meer onderscheidde van met name CDA en VVD.¹⁰⁶ Daarnaast miste de LPF een charismatisch leider, ook al voerde zij onder aanvoering van M. Herben op zich geen slechte campagne. Geld was er nog wel in voldoende mate.¹⁰⁷ Zonder dat was het verlies wellicht nog groter geweest dan achttien zetels. Met 5,7% (acht zetels) bleef de LPF nog een middelgrote partij in Nederland. Hoewel de partij zich na de scheuringen van oktober 2002 leek te consolideren, is haar toekomst nog tamelijk onzeker.

Ideologisch stond de LPF niet alleen in de wereld. In Duitsland vertoonde vooral de *Partei Rechtsstaatlicher Offensive* (PRO), in de wandel meestal *Schill-Partei* genoemd, veel overeenkomsten, zowel ideologisch als organisatorisch. Partijleider R. Schill had in Hamburg een reputatie opgebouwd als onbuigzaam en streng rechter ('Richter Gnadenlos') toen hij in 2000 deze partij oprichtte, met de bedoeling om het jaar daarop aan de gemeenteraadsverkiezingen deel te nemen.¹⁰⁸ Schill voerde een persoonsgerichte campagne rond de thema's veiligheid en immigratie en kreeg veel aandacht van de media. De nieuwe partij behaalde bijna 20% van de stemmen, voldoende om met christen-democraten en liberalen samen de stad te gaan besturen. Onder druk van zijn aanhang besloot Schill de partij ook aan te voeren in de Bondsdagverkiezingen van 2002, ook al achtte hij de tijd nog niet rijp.¹⁰⁹ De uitslag gaf hem gelijk: ruim 400.000 kiezers gaven hem hun steun, slechts 0,8% van het electoraat. De partij die reeds vanaf haar oprichting door interne conflicten gekweld werd, belandde nu in een crisis. In december 2003 was de spanning zo hoog opgelopen dat het partijbestuur besloot zijn oprichter te royeren. De coalitie met christen-democraten en liberalen in Hamburg viel mede ten gevolge van deze interne conflicten in de Schill-Partei op 9 december uit elkaar – een opvallende parallel met de lotgevallen van de coalitie CDA-LPF-VVD.¹¹⁰ In haar programma legde de Schill-Partei veel nadruk op veiligheid en integratie van immigranten en verlangde zij naar meer directe democratie (referenda, verkiezing van de Bondspresident), 'Entbürokratisierung der Schulen', privatisering van overheidsbedrijven, een strenger uitkeringsbeleid en minder macht voor de Europese Unie – vrijwel allemaal voorstellen die ook in de programma's van de LPF voorkwamen.¹¹¹ Er zijn geen aanwijzingen dat de Schill-Partei Fortuyn of de LPF heeft beïnvloed; andersom echter wel: met name de verkiezingscampagne van Fortuyn zou in Duitsland als voorbeeld gediend hebben.¹¹²

De Conservatieven.nl

De Conservatieven.nl werd opgericht in oktober 2002 door H. Mampaeij (voorzitter) en W.E. (Winny) de Jong (secretaris/penningmeester). De Jong had rechten gestudeerd in Berlijn en werkte tot 2002 als voedselkundige bij het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel. Zij was op 15 mei voor de LPF in de Tweede Kamer gekozen, maar werd op 1 oktober 2002 samen met fractiegenoot C.R. Eberhard uit de fractie verwijderd. De aanleiding vormde kritiek op de in augustus gekozen fractievoorzitter, Wijnschenk. Een medewerker van De Jong had in september een kritisch rapport over Wijnschenk het licht laten zien en werd daarop buiten medeweten van De Jong ontslagen. Haar woedende reactie bracht de fractievoorzitter er toe, met aftreden (en zelfs uittre-

den) te dreigen indien de fractie De Jong niet zou royeren. De fractie zwichtte voor dit dreigement.¹¹³ Drie raadsleden van Leefbaar Rotterdam sloten zich bij de Conservatieven aan, en kwamen ook op de kandidatenlijst te staan. De vanwege zijn radicale uitspraken omstreden M. Smit kreeg de tweede plaats op de lijst.

De Conservatieven.nl “komt voort uit het Fortuynisme”, zo staat in haar verkiezingsprogramma. Op enkele punten nam de partij iets scherpere standpunten in dan de LPF, bijvoorbeeld in haar verzet tegen uitbreiding van de Europese Unie en tegen het Verdrag van Schengen. Zij wil “de behoudende cultuur van ons land weer terugbrengen naar het Nederland van weleer, terug naar de menselijke maat”.¹¹⁴ De partij deed weinig aan ledenwerving – ze telde op 1 januari 2003 nog slechts twee leden, naar eigen zeggen. Ze voerde een bescheiden verkiezingscampagne (voor slechts 5.000 euro), vooral gericht op De Jong.¹¹⁵ Meest opvallend was een interview in het weekblad *Panorama* dat verlucht was met enigszins uitdagende foto’s van de lijsttrekker.¹¹⁶ Het is de vraag of het mocht baten: bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 kreeg de Conservatieven.nl slechts 2.521 stemmen (0,03%). Daarna werd weinig meer van de partij vernomen. Smit richtte (met instemming van De Jong) in februari 2003 een eigen partij op, Nieuw Rechts.¹¹⁷

Een echte Duitse evenknie van de Conservatieven.nl is er niet. Indien men de LPF mag vergelijken met de *Schill-Partei*, zou men de afsplitsing van de LPF kunnen vergelijken met de *Rechtsstaatliche Bürger Partei*, die zich eind 2001 van de *Schill-Partei* afscheidde.¹¹⁸ De aanleiding voor de afscheiding vormde ongenoegen over de wijze waarop Schill zich bemoeide met de kandidatenlijst voor de Landdagverkiezingen in Saksen-Anhalt. De *Rechtsstaatliche Bürger Partei* kreeg in april 2002 0,1% van de stemmen in deze deelstaat.¹¹⁹ Qua ideologie is de Conservatieven.nl ook enigszins verwant aan *Die Republikaner*, die zich eveneens conservatief noemen en ook veel nadruk leggen op immigratie, meer grenscontrole en kritiek op de Europese Unie.¹²⁰ Deze Duitse partij kan zich echter met recht op de conservatieve traditie beroepen, gezien haar respect voor de ‘christelijke erfenis’, gezin en verschillen tussen man en vrouw.¹²¹ Ontwikkeling en omvang van *Die Republikaner* laten zich moeilijk met die van de Conservatieven.nl vergelijken: de partij ontstond in 1983 als rechtse afsplitsing van de christen-democratische partij in Beieren en telde anno 2002 11.000 leden, verspreid over de hele Bondsrepubliek. Ze trok in dat jaar 280.000 stemmen (0,8%) – een groot verlies ten opzichte van 1998 (toen 900.000 stemmen) dat ongetwijfeld te wijten viel aan de concurrentie van de *Schill-Partei*.

Eind oktober verliet IJ. van der Krieke, voorzitter van de regio Noord-Holland van de LPF, deze partij naar aanleiding van de verkiezing van de vastgoedmagnaat E.A.M. Maas en de advocaat O. Hammerstein in het bestuur. Hij achtte die verkiezing ondemocratisch en in strijd met het gedachtegoed van Fortuyn. Maas wilde alleen met een team verkozen worden en had de namen van zijn teamgenoten (Hammerstein, R.P. Both en J.A. van Dillen) in grote letters op het stembiljet laten drukken, de overige 39 namen in kleinere letters.¹²²

Registratie van de Alliantie voor Vernieuwing en Democratie (AVD) bij de Kiesraad vond plaats op 28 oktober 2002. Omstreeks 1 januari 2003 telde zij ongeveer twintig leden, grotendeels maar niet uitsluitend afkomstig uit de LPF.¹²³ Zij vond de LPF een “voorbeeld hoe het niet moet”, vooral vanwege haar ondemocratische functioneren.¹²⁴ Politieke vernieuwing stond centraal: de overheid moet transparanter worden en de burger moet meer zeggenschap krijgen door middel van wetgevende referenda of volksinitiatieven, verkiezing van de minister-president, commissarissen van de koningin en burgemeesters, en de mogelijkheid slecht functionerende volksvertegenwoordigers terug te roepen.¹²⁵ Burgers zouden bovendien zelf toezicht moeten houden op de uitvoering van overheidsbeleid – een opvatting die kenmerkend voor het democratisch radicalisme genoemd mag worden.¹²⁶ Daarnaast sloot de AVD ook bij het gedachtegoed van Fortuyn aan in haar nadruk op schaalverkleining van gemeenten en meer zelfredzaamheid en minder subsidies voor immigranten.

De AVD voerde een zeer bescheiden campagne (budget ‘bijna niets’, aldus de voorzitter) en nam slechts in dertien van de negentien kieskringen deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, zodat ze geen recht op zendtijd had. Ze kreeg dan ook niet meer dan 990 stemmen (0,01%).

Enigszins vergelijkbaar met de AVD lijkt de eveneens erg kleine *Partei der Nichtwähler*, die bij de Bondsdagverkiezingen in 1998 7.000 kiezers trok (eveneens 0,01%). Haar belangrijkste doel was ook democratisering van het politiek bestel via referendum en volksinitiatief, voorverkiezingen van parlementaire kandidaten, terugroepingsrecht en verkiezing van burgemeesters en minister-presidenten.¹²⁷ Er zijn echter geen aanwijzingen dat deze partij, die in 2002 niet meer actief was, de AVD tot voorbeeld gestrekt heeft.

Lijst-Ratelband

E.A.R. (Emile) Ratelband stond begin 2002 in Nederland vooral bekend als ‘entertrainer’: zijn onorthodoxe combinatie van training en vermaak (*entertainment*).¹²⁸ Hij toonde sympathie voor Fortuyn en zijn gedachtegoed, maar kreeg geen plaats op de kandidatenlijst van de LPF.¹²⁹ Op 22 november 2002 werd hij door de voorzitter van Leefbaar Nederland, Jetten, voorgedragen als lijsttrekker van deze partij voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003. Toen het partijcongres op 8 december echter de voorkeur gaf aan een andere kandidaat (zie hierboven), besloot Ratelband met een eigen lijst aan de verkiezingen deel te nemen. Te laat om zijn naam te laten registreren door de Kiesraad, nam hij deel als ‘lijst 16’. Op de lijst stonden actieve leden van Leefbaar Nederland zoals de zojuist afgetreden voorzitter Jetten, maar ook anderen.

Ratelband wilde geen partij maar een beweging of een netwerk stichten. In plaats van zich vast te leggen op een programma zou de beweging haar programma voortdurend aanpassen: “Wij wijken af van alle andere partijen, omdat wij voortdurend de mening van de Nederlanders willen laten horen over alle zaken die er spelen”, via internet en interne stemmingen op de website.¹³⁰ Dit zou men dynamisch populisme of democratisch radicalisme kunnen noemen. Ratelband liet niettemin een programma publiceren op de website van zijn partij. Het bevatte een aantal originele ideeën, zoals het voorstel Nederland op te delen in grotendeels zelfverzorgende dorpsgemeenschappen van 25.000 inwoners, met een zelf gekozen bestuur (inclusief de burgemeester) en eigen belastingheffing.¹³¹ Daarnaast wilde de partij de immigratie beperken, woon- en zorgverblijven voor ouderen in warme ontwikkelingslanden financieren, op godsdienst gebaseerd onderwijs afschaffen en op school ‘omgangskunde’ onderwijzen. Van een expliciete ideologie was geen sprake. Veel tijd om een ideologie te articuleren had de partij natuurlijk niet. Voor een campagne was evenmin veel tijd, al reisde Ratelband het hele land af om spreekbeurten te houden. De campagne kostte niet veel meer dan 30.000 euro.¹³² Een formele partijorganisatie bestond evenmin, maar naar schatting boden 1.250 burgers steun in de campagne. Op de lijst stemden 9.045 kiezers (0,09%).

Ratelband moge als persoon uniek zijn, er is enige gelijkenis tussen zijn optreden en dat van de Duitse toneel- en filmregisseur Ch. Schlingensief, die in 1998 met de partij *Chance 2000* aan de Bondsdagverkiezingen meedeed onder het motto ‘Politik ist Theater’.¹³³ Zijn program ademde eveneens een radicaal-democratische of populistische geest, maar bevatte nauwelijks concrete eisen.¹³⁴ De *ICH-Partei*, zoals ze zich ook wel noemde, won ruim 28.000 stemmen (0,1%) en verdween daarna van het toneel.

Partij van de Toekomst

Begin 2002 werd de Partij van de Toekomst (PvdT) opgericht door J.C.W.M. Vlemmix, die eerder enige bekendheid had verworven met een Willem-Alexander Vrije Keuze Vereniging en een M&M-supermarkt, gevestigd in een nagebouwd Paleis Soestdijk in Eindhoven.¹³⁵ De partij wilde zich niet van andere onderscheiden door bepaalde meningen te verkondigen, maar door haar open manier van problemen oplossen.¹³⁶ Zij probeerde “de afstand te overbruggen zoals deze in het verleden is ontstaan tussen de bestuurders en haar bewoners” en stelde zich ten doel “de politiek en de stem van het volk weer in harmonie te brengen”.¹³⁷ Dit populistisch uitgangspunt leidde blijkbaar tot een tamelijk heterogeen programma, met vaak originele voorstellen: webcam-netwerken in woonwijken voor de bewoners; erkenning van ‘gemaksvluchtelingen’ naast economische en politieke vluchtelingen; maar vooral ook: een ministerie van feestzaken dat de organisatie van feesten moest bevorderen.¹³⁸

In de verkiezingscampagne kregen de feestzaken de meeste aandacht. In de televisiespot op de publieke omroep ging de lijstaanvoerder voorop in een carnavaleske polonaise, met enigszins anarchistische kreten als ‘alle dagen feest!’ en ‘regering overbodig’. Vlak voor de verkiezingen had de partij stickers met de tekst “Hoera, ik leef” willen uitdelen, maar zij zag daar van af na de moord op Fortuyn.¹³⁹ De partij besteedde een groot deel van haar budget van circa 25.000 euro aan dit drukwerk. Zij trok in mei 2002 6.393 kiezers (0,07%).

In januari 2003 wist de PvdT dit aantal praktisch te verdubbelen (13.845 kiezers; dat wil zeggen 0,14%). De campagne kostte dit keer ook ongeveer het dubbele.¹⁴⁰ Feestzaken liepen als een rode draad door het (beknopte) nieuwe programma heen: verkiezingsdag moest een nationale feestdag worden, daarnaast moest een nationale handschuddag ingesteld worden, ludieke activiteiten zouden files aantrekkelijker maken en studeren moest weer een feest worden.¹⁴¹ In de campagne won de PvdT 271 leden, of liever aanhangers: een formeel partijlidmaatschap wilde ze niet, “omdat dat niet in ons model past (en sinds het internet heb je geen budget meer nodig om contact te houden met gelijkgezinden)”.¹⁴²

Het ludieke populisme van de PvdT wekt associaties op met de *Anarchistische Pogo Partei Deutschlands* (APPD). Deze partij kwam voort uit een ludiek scholierenprotest in 1981 en hield zich aanvankelijk vooral bezig met chaotische vormen van actie en punkmuziek.¹⁴³ In 1998 nam de APPD voor het eerst deel aan de Bondsdagverkiezingen en kreeg ruim 35.000 stemmen (0,1%). Op het eerste gezicht lijken de programma's

van de APPD vooral bedoeld als provocatie van en satire op de gevestigde partijen. Zo verlangde de partij opsplitsing van Duitsland in autonome kleine eenheden voor drie verschillende typen mensen – harde werkers, criminelen en feestvarkens – en sluiting van alle gevangenis-sen.¹⁴⁴ Hiermee vergeleken maakt de PvdT een nogal brave indruk. Van enige beïnvloeding door de APPD bleek geen sprake te zijn geweest.¹⁴⁵

5. Persoonlijke partijen: terug van weg geweest

In de eerste helft van de twintigste eeuw wemelde het in Nederland van de persoonlijke partijen. Aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1922 namen twaalf partijen deel die genoemd waren naar hun lijstaanvoerder, naast een stuk of acht die niet in naam maar wel in feite door één persoon gedomineerd werden.¹⁴⁶ De historicus K. Vossen schat dat ongeveer de helft van alle lijsten die in het interbellum aan de kamerverkiezingen deelnamen, tot dit type gerekend kunnen worden.¹⁴⁷ Na 1945 nam hun aantal af. Vanaf 1986 kwamen deze lijsten niet meer voor – tot ze opnieuw verschenen in 2002. Formeel behoorde de LPF natuurlijk ook tot dit type, evenals de Lijst-Ratelband, maar vanwege hun ideologische achtergrond, omvang en ontwikkeling worden deze hier echter niet als persoonlijke partijen behandeld.

Republikeinse Volkspartij – Leefbare Wereld

De Republikeinse Volkspartij – Leefbare Wereld (RVP) leek op het eerste gezicht misschien een systeem-hervormende partij, maar was in feite vooral de schepping van één persoon, J. Gouweloos, die al in 1989 aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam met de Milieu Defensiepartij 2000+ (MDP 2000+).¹⁴⁸ De RVP diende (evenals destijds de MDP 2000+) slechts in de kieskring Den Haag een kandidatenlijst in en voerde vrijwel geen campagne. Ze kreeg dan ook niet meer dan 63 stemmen; minder dan de Milieu Defensiepartij 2000+, die in 1989 nog 148 stemmen trok.

Doel van de RVP was een republikeinse staatsvorm, in ‘mondiaal perspectief’ (vandaar de verwijzing naar een ‘leefbare wereld’ in de naam). Het koningshuis hoefde niet als zodanig te verdwijnen, maar diende geen enkele politieke rol meer te spelen. Prinsjesdag zou de ‘Dag van de Democratie’ worden, waarop een gekozen minister-president een staatsrede diende uit te spreken.¹⁴⁹ Het Wilhelmus wilde Gouweloos zo mogelijk vervangen door de World Family Song van de Verenigde Naties (VN). De VN zou meer geld (via een vrijwillige wereldbelasting) en meer gezag (door directe verkiezing van afgevaardigden) moeten krijgen.¹⁵⁰ Ook de MDP 2000+ was destijds sterk in de VN geïnteres-

seerd. Een heel ander aandachtspunt is de alimentatie bij echtscheiding, waar de lijstaanvoerder persoonlijk ook (slechte) ervaringen mee had gehad. Reeds in 1989 stelde hij voor een verzekering tegen echtscheiding – een ‘cupidopolis’ – mogelijk te maken.¹⁵¹

Lijst Veldhoen

De Rotterdammer J. Veldhoen, van beroep beveiligingsbeambte, was oprichter, lijsttrekker en enige kandidaat van de Politieke Partij Lijst Veldhoen. De eens zeer trouwe PvdA-kiezer had de partij op 30 oktober 2002 opgericht, uit onvrede over de verminderde integriteit en eerlijkheid van de Nederlandse ambtenaar, in het bijzonder bij de politie.¹⁵² Eigen ervaring speelde daarbij mee, maar andere gevallen van corrupte of onrechtmatig handelende en mishandelende politieagenten bevestigden hem in zijn opvattingen. Ambtenaren zouden vervolgd moeten worden net als ‘gewone’ burgers. Veldhoen stond kandidaat in de kieskringen Amsterdam, Dordrecht, Den Haag en Rotterdam, waar hij 396 stemmen verzamelde in 2003 (0,003%). De campagne had hem vrijwel niets gekost, affiches waren gedrukt door een sympathiserende drukker. In maart 2003 nam de Lijst Veldhoen in Zuid-Holland deel aan de Provinciale Statenverkiezingen en won daar 348 stemmen

De Lijst Veldhoen kende geen leden, wel sympathisanten. Het programma, dat Veldhoen had opgesteld na overleg met een aantal deskundigen, omschreef als hoofddoel van de partij: “het bevorderen van welzijn van iedere inwoner van het Koninkrijk der Nederlanden”.¹⁵³ Dat welzijn werd uitgewerkt in ruim 25 eisen – vaak gebaseerd op gezond verstand –, zoals wachtlijsten terugdringen en “werken aan een beter milieu”. Meer omstreden waren wellicht maatregelen als een geschiktheidsonderzoek bij gezagsdragers en politieagenten en het stimuleren van kinderopvang door familieleden. Opvallend is voorts de vermelding van de paardensport – een hobby van de lijsttrekker. Toch kan de Lijst Veldhoen niet een belangenpartij voor paarden of paardenvrienden genoemd worden, maar veeleer een typische (idiosyncratische) persoonspartij. Partijprogramma en optreden weerspiegelen de persoonlijke opvattingen van de oprichter – zij het niet per se diens persoonlijke belangen.¹⁵⁴

Een vergelijking met Duitsland is hier moeilijk te maken, aangezien persoonlijke partijen per definitie uniek zijn. Bovendien zijn de omstandigheden in de Bondsrepubliek anders. De *Bundeswahlleiter* (functioneel vergelijkbaar met onze Kiesraad) registreert alleen partijen die qua omvang, organisatie en optreden beloven een duurzaam karakter te hebben.¹⁵⁵ Organisaties of personen die niet aan deze voorwaarden

voldoen, kunnen wel als ‘Wählergruppen’ of ‘Einzelbewerber’ in kieskringen kandideren, maar moeten dan in die kieskring een meerderheid van stemmen (zogenoemde ‘Erststimmen’) winnen om een zetel in de Bondsdag te veroveren. In 2002 vielen zestig kandidaten in deze categorie, waarvan verder weinig of geen gegevens beschikbaar zijn. Geen van hen won overigens een zetel; in totaal behaalden ze ongeveer 50.000 stemmen (0,1%).

6. Conclusie

De vijftien (min of meer) nieuwe partijen die in 2002 en 2003 aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnamen, werden geen van alle door Duitse voorbeelden geïnspireerd. Dat blijkt althans uit een vergelijking van programma’s en uit interviews of reacties van partijbestuurders. Voorzover er van beïnvloeding sprake was, vond die andersom plaats: de Duitse *Partei Rechtsstaatlicher Offensive* (PRO), in de wandel meestal *Schill-Partei* genoemd, verwees expliciet naar het voorbeeld van de LPF. Dit betekent nog niet dat de Nederlandse nieuwkomers volstrekt uniek waren. Ten minste acht van de vijftien kenden in Duitsland een evenknie of zusterpartij, ook al was men zich daar zelden van bewust; bij drie partijen kon met enige moeite een soortgenoot gevonden worden, slechts vier gevallen waren echt uniek (zie tabel 1). Het lijkt dan ook aannemelijk dat het ontstaan van nieuwe partijen in beide landen veelal aan soortgelijke maatschappelijke ontwikkelingen toe te schrijven moet zijn. Te denken valt aan spanningen tussen migranten en autochtonen, vergrijzing en pensioenproblemen, professionalisering van de politieke vertegenwoordiging en daarmee samenhangende vervreemding bij een aantal kiezers.

Deze (en mogelijk andere) maatschappelijke problemen verklaren waarschijnlijk de opkomst van nieuwe partijen aan de rand van het politiek bestel, maar niet per se hun succes.¹⁵⁶ Electoraal welslagen hangt ook af van de hulpbronnen die randpartijen weten te mobiliseren – publiciteit, geld, leden – en van de gelegenheid die gevestigde partijen hen (doorgaans ongewild) bieden om zich te profileren.¹⁵⁷ Zo onderscheidden de succesvolle nieuwkomers Leefbaar Nederland en de LPF zich in 2002 duidelijk van de rest door hun campagnebudget (voorzover bekend) en de vrije publiciteit die ze in de media kregen.

Nederlandse randpartijen hebben meer kans een zetel in het parlement te winnen dan Duitse. Dat heeft natuurlijk veel te maken met de kiesdrempel in de Bondsrepubliek, die ruim zeven keer zo hoog is als in Nederland (5% respectievelijk 0,67%). Maar de concurrentie is tegelijkertijd groter in het grotere buurland. Zo namen in 2002 in Duitsland 28 partijen aan de verkiezingen deel, in Nederland slechts zeventien partijen. In 1998

trachtten in Duitsland 27 randpartijen in het parlement te komen, in Nederland tien. Dit – op zich verrassende – verschil kan toegeschreven worden aan de grootte van het land, maar mogelijk ook aan de kans op (aanzienlijke) overheidssubsidie, waarvoor in Duitsland een partij die minstens 0,5% van de stemmen haalt al in aanmerking komt.

Tabel 1. Nederlandse en Duitse nieuwe partijen vergeleken, 2002 en 2003

<i>Nederlandse partij</i>	<i>vergelijkbare partij(en) in Duitsland</i>	<i>Duitse invloed?</i>
Nieuwe Communistische Partij (NCPN)	Kommunistische Partei Deutschlands	-
Nieuwe Midden Partij	Pro D-Mark	-
Verenigde Senioren Partij	Die Grauen?	-
	Partei für RentenGerechtigkeit	-
Vrije Indische Partij	-	-
Vooruitstrevende Integratiepartij	Demokratische Partei Deutschlands	-
Partij voor de Dieren	Tierschutzpartei	-
Leefbaar Nederland	Stattpartei	-
Lijst Pim Fortuyn	PRO/ Schillpartei	andersom
Duurzaam Nederland	-	-
Partij van de Toekomst	Anarchistische Pogo-Partei?	-
	Chance 2000?	-
De Conservatieven.nl	Die Republikaner?	-
Alliantie voor Vernieuwing en Democratie	Partei der Nichtwähler	-
Lijst Ratelband	Chance 2000?	-
Lijst Veldhoen	-	-
Republikeinse Volkspartij	-	-

Hoewel de belangrijkste hypothese van dit onderzoek dus verworpen moest worden, leverde de vergelijking tussen de twee buurlanden toch nog een verrassend inzicht op. Nieuwe partijen ontstaan tegen de verdrukking in, ondanks een hoge kiesdrempel, wanneer maatschappelijke en politieke factoren daartoe aanleiding geven. Het kiesstelsel heeft in dit geval weinig invloed op het ontstaan van nieuwe partijen.¹⁵⁸

noten

¹ De auteur is erkentelijk voor de hulp van mevr. B. Wasner, docent sociologie aan de Universiteit van Passau; en aan NWO, dat hem in 1998 in staat stelde een studiereis naar de Bondsrepubliek Duitsland te

maken om onderzoek te doen naar partijen aan de rand van het politieke systeem.

² C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken*, Zoetermeer, 1998, 67-70; J.D. Dengerink, *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'sovereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw*, Kampen, 1948, 70-72; nog verder gaat J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper*, Assen, 1967, 166-169.

³ B.A.G.M. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam, 2002, 64-66, 69-73.

⁴ *Ibidem*, 97-98, 100-107.

⁵ G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 38-41, 228, 285, 390, 396; zie ook H. Horsten, 'De invloed van buitenlandse denkers op de Nederlandse politieke partijen'. Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen, 1995.

⁶ A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, Den Haag, 1979 (tweede druk), 70-71, 102-127.

⁷ C. Mudde, 'Right-wing extremism analyzed. A comparative analysis of the ideologies of three right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP'86)', in: *European Journal of Political Research*, 27 (1995), no. 2, 203-224.

⁸ Volgens E. Meijer, van 1992 tot 1995 vice-voorzitter van GroenLinks maar in 1996 overgestapt naar de Socialistische Partij (SP), wilde vooral de Politieke Partij Radikalen (PPR) de werfkracht van de Duitse Groenen nabootsen: zie E.T.M. Meijer, 'Radikale socialisten en linkse christenen duiken onder in groene golf', in: *Namens*, 4 (1989), 8 (dec.), 41-47.

⁹ A. van Kessel, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christendemocraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij*, Hilversum, 2003, 46; D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*, Den Haag, 1992, 48-52.

¹⁰ Voor een iets andere indeling zie: P. Lucardie, 'Van profeten en zwepen, regeringspartners en volkstribunen. Een beschouwing over de opkomst en rol van nieuwe partijen in het Nederlandse politieke bestel', in: C.C. van Baalen e.a., red., *Nieuwkomers in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002*, Den Haag, 2003, 10-19.

¹¹ Zie A.P.M. Lucardie, 'In de wachtkamer. Een portret van de partijen die in 1998 vergeefs hun entrée in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1999, 131.

- ¹² 'Grondslag', in: *Manifest*, 15 september 1992, 10; deze summiere beginselverklaring werd eind 1998 herzien en uitgebreid, de nieuwe tekst zou in april 1999 behandeld worden op het derde partijcongres van de NCPN (*Manifest*, 17 december 1998, bijlage).
- ¹³ Interview met E. Modderman, lijststaanvoerder van de NCPN, 18 juni 1998 in Scheemda.
- ¹⁴ *Manifest*, 28 maart 2002, 2.
- ¹⁵ *Algemeen Dagblad*, 14 december 2002, R5.
- ¹⁶ 'Gewoon weer Communisten kiezen!', verkiezingsprogramma NCPN, in: *Verkiezingsprogramma's: verkiezingen van de Tweede kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003*, Amsterdam, 2003, 393-404.
- ¹⁷ E-mail partijsecretaris W. van der Klift, 24 januari 2003.
- ¹⁸ *Manifest*, 19: 13, 28 juni 2001, 6.
- ¹⁹ E-mail Van der Klift.
- ²⁰ Zie H. Gleumes en P. Moreau, 'Internationale Kooperationsansätze postkommunistischer Parteien', in: P. Moreau, M. Lazar en G. Hirscher, red., *Der Kommunismus in Westeuropa. Niedergang oder Mutation?*, Landsberg/Lech, 1998, 621-654; 645.
- ²¹ 'Geschichte der KPD', www.k-p-d.de/03-geschichte/geschichte.html (6 oktober 2003); deze KPD moet niet verward worden met gelijknamige maoïstische groeperingen die eind jaren zestig en begin jaren zeventig in West-Duitsland actief waren maar daarna geleidelijk van het toneel verdwenen; zie G. Langguth, *Die Protestbewegung in der Bundesrepublik Deutschland 1968-1976*, Keulen, 1976, 107-211; één daarvan hield anno 2003 nog wel een website bij: www.kpd.net.
- ²² 'Programm der Kommunistischen Partei Deutschlands', zie: www.k-p-d.de/programm.html.
- ²³ 'Endgültiges Ergebnis der Wahl zum 15. Deutschen Bundestag am 22. September 2002', in: *Statistisches Bundesamt, Wirtschaft und Statistik 10/2002*, 2002, 826.
- ²⁴ Zie K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam, 2003, 67-111; en A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen. Een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijstelsel', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 68-93.
- ²⁵ Meer hierover in Lucardie, 'Van profeten en zwepen'.
- ²⁶ Lucardie, 'In de wachtkamer', 124-125.
- ²⁷ Bedoeld worden de *Christliche Mitte*, *Deutsche Zentrumpartei*, *Partei Bibeltreuer Christen*, *Die Republikaner* en de *Ökologisch Demokratische Partei*. Zie G. Hoyer, *Nicht-etablierte christliche Parteien*, Frankfurt am Main, 2001; R. Stöss, *Die Republikaner: woher sie kommen, was sie wollen, wer sie wählt, was zu tun ist*, Keulen, 1990; D. van den

Boom, *Politik diesseits der Macht? Zu Einfluss, Funktion und Stellung von Kleinparteien im politischen System der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, 1999, 117-141.

²⁸ Zie Vossen, *op.cit.*, 113-138.

²⁹ Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen', 82-87.

³⁰ Lucardie, 'In de wachtkamer', 128-129.

³¹ 'Grondslag en doelstellingen van de NMP', in: P. Goossen, samenst., *Parlement en kiezer 1970-1971*, Den Haag, 1971 (jg. 54), 379.

³² *De Volkskrant*, 29 mei 1971.

³³ *De Volkskrant*, 8 december 1972.

³⁴ *Grondslag en doelstellingen van de PvdM*, z.pl., 1986.

³⁵ Telefonisch interview met M.P.W.M. Dessing, 21 december 1998.

³⁶ Telefonisch interview met Dessing, 6 december 2002.

³⁷ *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003*, Amsterdam, 2003, 404-415; zie ook: www.nmp.nl/programma.html.

³⁸ Telefonisch interview met Dessing, 6 december 2002.

³⁹ Van den Boom, *op.cit.*, 325-326.

⁴⁰ *Programm der Initiative Pro D-Mark – neue liberale Partei*, Düsseldorf, 1998.

⁴¹ Zie over het AOV: V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond: verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 127-148.

⁴² Naast het AOV, de Ouderenunie en Senioren 2000 bestond er nog het Nieuw Solidair Ouderenverbond (NSOV), dat eveneens als een afsplitsing van het AOV te beschouwen is; zie Lucardie, 'In de wachtkamer', 132.

⁴³ *NRC Handelsblad*, 21 november 2002.

⁴⁴ *Idem*, 10 mei 2002.

⁴⁵ 'Bezinning. Partijprogramma Verenigde Senioren Partij', in: *Verkiezingsprogramma's*, 707; zie ook: www.vsp2001.nl/a07/asp-prog.htm.

⁴⁶ E-mail secretariaat VSP, 27 oktober 2002.

⁴⁷ *NRC Handelsblad*, 22 november 2002.

⁴⁸ Van den Boom, *op.cit.*, 141-150; zie ook: Th. Bothe, *Im Schatten der Macht. Kleine Parteien in der Bundesrepublik Deutschland*, Münster, 1996, 101-105.

⁴⁹ Die Grauen, *Programm*, Wuppertal, 1998.

⁵⁰ Van den Boom, *op.cit.*, 144; een partij die bij Bondsdagverkiezingen 0,5% of bij Landdagverkiezingen 1% behaalt krijgt een zogeheten 'Wahlkampfkostenerstattung', evenredig met het aantal gewonnen stemmen. In Bremen, Hamburg en Berlijn kreeg de partij in 1991, 1993 en 1995 respectievelijk 1,7%, 1,6% en 1,7% van de stemmen; bij de

Bondsdagverkiezingen in 1990 haalde zij 0,8%, in 1994 0,5%.

⁵¹ 'Werdegang der Partei für RentenGerechtigkeit und Familie', zie: www.rentner-parteikreisme.de/Uber_uns/uber_uns.html (4 oktober 2002).

⁵² 'Ziele der PRG', zie: www.rentengerechtigkeit.de/html/body_ziele_der_prg.html (4 oktober 2002).

⁵³ 'Endgültiges Ergebnis der Wahl zum 15. Deutschen Bundestag am 22. September 2002', zie: www.bundeswahlleiter.de/wahlen/bundestagswahl2002/deutsch/ergebnis2002 (3 december 2003).

⁵⁴ *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, 1994, art. 1; *Statuten van de Vereniging Vrije Indische Partij*, Den Haag, 1994, art. 2.2. Interview met E. R. Blaauw, lijsttrekker en vervolgens voorzitter van de VIP, 25 mei 1994 in Groningen.

⁵⁵ Interview met R.O. Koop, lijstaanvoerder in 1998, op 17 juli 1998 in Utrecht.

⁵⁶ Interview Koop.

⁵⁷ 'Programma Vrije Indische Partij', in: *Verkiezingsprogramma's*, 761-765; zie ook *Programma van uitgangspunten van de Vrije Indische Partij*, Den Haag, 1996.

⁵⁸ *Onze VIP Koers*, 10 (2003), 3 (aug.), 10.

⁵⁹ Opgave van het partijbestuur van de VIP.

⁶⁰ Telefonisch interview met Koop, 25 september 2002.

⁶¹ 'Programma Vrije Indische Partij', in: *Verkiezingsprogramma's*, 761-765; 'Programma van de Ouderenunie: wij voor u', in: *ibidem*, 766-774.

⁶² *Onze VIP Koers*, 10 (2003), 3 (aug.), 7-9.

⁶³ Ondanks protesten van de Vrije Indische Partij en aanvankelijke bezwaren van de Kiesraad kreeg de Vooruitstrevende Integratiepartij toch toestemming de afkorting VIP te gebruiken.

⁶⁴ Zie: www.integratiepartij.nl/index2.htm.

⁶⁵ Verkiezingsprogramma VIP, zie: www.integratiepartij.nl/verkiez1.htm, www.integratiepartij.nl/verkiez2.htm.

⁶⁶ 'Grundsatzprogramm der Demokratischen Partei Deutschlands', Ditzingen, 1997.

⁶⁷ Zie: www.partijvoordedieren.nl/partij/pers/pb_2002_11_06.html.

⁶⁸ Persbericht 2 december 2002; vergelijk *Verkiezingsprogramma's*, 501-502.

⁶⁹ *Verkiezingsprogramma's*, 505-507.

⁷⁰ *Ibidem*, 501-507.

⁷¹ E-mail T. Dekker, voorzitter Partij voor de Dieren, 26 maart 2003.

⁷² *NRC Handelsblad*, 1 februari 2003.

⁷³ E-mail Dekker.

⁷⁴ *Statuten Partij voor de Dieren*, 2002, Artikel 18.1.b (p.6)

- ⁷⁵ *Ibidem*, Art. 3.2; interview met B. Stoop, 14 augustus 2003.
- ⁷⁶ Persbericht 2 december 2002, zie www.partijvoordedieren.nl/partij/pers/pb_2002_12_02.html.
- ⁷⁷ 'Grundsatzprogramm Mensch Umwelt Tierschutz, Augsburg, s.a.; e-mail secretariaat Tierschutzpartei, 22 oktober 2002.
- ⁷⁸ Bothe, *op.cit.*, 136; Van den Boom, *op.cit.*, 69.
- ⁷⁹ Zie onder meer: J.J. Puhle, 'Zwischen Protest und Politikstil: Populismus, Neo-Populismus und Demokratie', in: N. Werz, red., *Populismus. Populisten in Übersee und Europa*, Opladen, 2003, 15-43; en P. Taggart, *Populism*, Buckingham, 2000, 10-22.
- ⁸⁰ J. Nagel, *Boven het maaiveld*, Soesterberg, 2001, 252-255. Zie voor de ontwikkelingen van Leefbaar Nederland vanaf de oprichting in 1999 tot en met het jaar 2001: P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 2001. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2001', in: *Jaarboek 2001 DNPP*, Groningen, 2003, 21-23.
- ⁸¹ 'Het moet anders en het kan anders! Een politiek pamflet van Leefbaar Nederland', 3; zie ook: www.leefbaar-nederland.nl/lninfo.html, 22 november 1999.
- ⁸² Volgens de politicoloog Ph. van Praag profileerde de partij zich wel links van het midden, al noemt hij haar ook populistisch; zie Ph. van Praag, 'Leefbaar Nederland: de Oranje partij', in: *de Helling*, 14 (2001), nr. 1, 13-15.
- ⁸³ E. Bootsma, 'Succesvol oprichtingscongres', in: *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 2.
- ⁸⁴ 'Verkiezingsprogramma Leefbaar Nederland', in: *Verkiezingsprogramma's*, 312.
- ⁸⁵ *Ibidem*, 315, 314.
- ⁸⁶ Zie J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002', in: *Jaarboek 2002 DNPP*, Groningen, 2004, 92-103.
- ⁸⁷ *Ibidem*, 319-320.
- ⁸⁸ *Ibidem*, 323.
- ⁸⁹ F. Decker, *Parteien unter Druck. Der neue Rechtspopulismus in den westlichen Demokratien*, Opladen, 2000, 170-177; zie ook Bothe, *op.cit.*, 153-158.
- ⁹⁰ Decker, *op.cit.*, 158.
- ⁹¹ M. Kneepkens, 'Open brief aan Jan Nagel', in: *HN-magazine*, 26 januari 2002, 27.
- ⁹² J. Teunissen, 'Een partij voor Hans en Hassan: "Nederland hunkert naar een derde dimensie in de politiek"', in: *HN-magazine*, 26 januari 2002, 14-17.
- ⁹³ *NRC Handelsblad*, 9 april 2002.

⁹⁴ ‘Verkiezingsprogramma Duurzaam Nederland’, in: *Verkiezingsprogramma’s*, 190.

⁹⁵ *Ibidem*, 189; 201; zie ook: Manifest (www.duurzaamnederland.nl/manifest.htm).

⁹⁶ Naar de namen te oordelen waren in 2002 twaalf van de 22 kandidaten allochtonen.

⁹⁷ In 2003 droegen zeventien van de 27 kandidaten allochtone namen.

⁹⁸ *Statuten Lijst Pim Fortuyn*, art. 2; zie www.pimfortuyn.nl/partij, 8 juli 2002.

⁹⁹ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, Rotterdam, 2002, 75, 185.

¹⁰⁰ Puhle, *op.cit.*, 18.

¹⁰¹ P. Lucardie en G. Voerman, ‘Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn’, in: *Socialisme & Democratie*, 59 (2002), nr. 4, 32-42; zie ook D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, 2003.

¹⁰² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 45, 103, 166-167, 176; zie ook P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*, Utrecht, 1997.

¹⁰³ Naar schatting van de uitgever werden 170.000 exemplaren verkocht in 2002; e-mail R. Warmerdam, Speakers’ Academy, 11 augustus 2003.

¹⁰⁴ *NRC Handelsblad*, 23 april 2002. Zie hierover ook J.E. Ellemers, ‘Het fenomeen Fortuyn. De revolutie verklaard’, in: *Jaarboek 2002 DNPP*, Groningen, 2004, 252-266, in het bijzonder 255-256, en *idem*, ‘Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag’, in: *Facta. Sociaal-wetenschappelijk magazine*, 10 (2002), 7 (nov), 2-5.

¹⁰⁵ Zie voor bijzonderheden Hippe, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 103-130; en J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002.

¹⁰⁶ Zie de kwantitatieve programma-analyse van P. Pennings en H. Keman, ‘The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement’, in: *Acta Politica*, 38 (2003), nr. 1, 51-68; zie ook het verkiezingsprogramma van de LPF voor 2003, ‘Politiek is passie’, in: *Verkiezingsprogramma’s*, 368-391.

¹⁰⁷ Berichten over de bedragen spreken elkaar tegen: twee miljoen of één miljoen euro (*de Volkskrant*, 13 december 2002 respectievelijk 15 januari 2003).

¹⁰⁸ M. Carini en A. Speit, *Ronald Schill. Der Rechtssprecher*, Hamburg, 2002, 9-48.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 161-191; zie ook F. Decker, ‘Rechtspopulismus in der Bundesrepublik Deutschland: Die Schill-Partei’, in: Werz, *op.cit.*, 223-242.

- ¹¹⁰ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 december 2003.
- ¹¹¹ *Partei Rechtsstaatlicher Offensive: Leitlinien 2002*, Hamburg, 2002; *Partei Rechtsstaatlicher Offensive: Programm*, Hamburg, 2002; zie ook: www.schill-partei.de/leit.html (13 september 2002) en www.schill-partei.de/grundsaeetze.html (2 oktober 2002).
- ¹¹² Carini en Speit, *op.cit.*, 183.
- ¹¹³ *NRC Handelsblad* 27 september 2002; *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2002.
- ¹¹⁴ Verkiezingsprogramma De Conservatieven.nl in: *Verkiezingsprogramma's*, 138.
- ¹¹⁵ E-mail H. Mampaey, 24 januari 2003.
- ¹¹⁶ *Panorama*, 15 januari 2003.
- ¹¹⁷ *De Volkskrant*, 10 september 2003.
- ¹¹⁸ Carini en Speit, *op.cit.*, 171; G. Finke, 'Vom Fliegen zum Flattern', *Freitag*, 51 (2001), www.freitag.de/2001/51/01510401.php (21 oktober 2003).
- ¹¹⁹ www.stala.sachsen-anhalt.de/lt02/erg/lt.00.ergtab.tab.html (21 oktober 2003).
- ¹²⁰ E-mail G. Tempel, Bundesgeschäftsführer van de Republikaner, 24 oktober 2002; www.zeitfuerprotest.de/programm.html (25 september 2002).
- ¹²¹ 'Wir machen uns stark .. für deutsche Interessen'. *Parteiprogramm Die Republikaner*, Berlijn, s.a.
- ¹²² *NRC Handelsblad*, 19 oktober 2002.
- ¹²³ E-mail Y. van der Krieke, 19 maart 2003.
- ¹²⁴ *Verkiezingsprogramma's*, 14.
- ¹²⁵ 'Waar staat de Alliantie voor Vernieuwing en Democratie voor?', www.avd-web.nl (17 januari 2003).
- ¹²⁶ Democratisch radicalisme vereist actief burgerschap, populisme niet per se.
- ¹²⁷ Partei der Nichtwähler, *Grundsatzprogramm*, Keulen, 1998, 1-2.
- ¹²⁸ De term 'entertrainer' is van hemzelf, zie: www.ratelband.com/home2html
- ¹²⁹ R. Scheldwacht, 'Eerste persoon: "Ik wil wel minister van Justitie worden"', in: *HP De Tijd*, 15 maart 2002.
- ¹³⁰ Zie: www.lijstratelband.nl
- ¹³¹ 'Ratelband.nl', in: *Verkiezingsprogramma's*, 510-511.
- ¹³² E-mail E. Ratelband, 20 augustus 2003.
- ¹³³ *Süddeutsche Zeitung*, 1 september 1998; *Elsevier*, 26 september 1998.
- ¹³⁴ Partei Chance 2000, *Parteiprogramm*, Berlijn, 1998.
- ¹³⁵ P. Vermaas, "Maar natuurlijk ben ik serieus", zie: www.web.pla-

net.nl/news/verkiezingen/2dekamer2002/feature/partijvandetoekomst.-shtml, 2 april 2002.

¹³⁶ ‘Denk mee met de PvdT’, in: *Verkiezingsprogramma's*, 493.

¹³⁷ Zie www.netstartgids.nl/PVDT/content.htm, 17 april 2002.

¹³⁸ ‘Denk mee met de PvdT’, in: *Verkiezingsprogramma's*.

¹³⁹ E-mail partijsecretaris D. Hugens, 8 augustus 2003.

¹⁴⁰ E-mail Hugens, 5 mei 2003.

¹⁴¹ *Verkiezingsprogramma's*, 498-499.

¹⁴² E-mail Hugens, 5 mei 2003.

¹⁴³ Interview met APPD-voorzitter P. Altenburg en -penningmeester R. Horak; Hamburg, 7 oktober 1998.

¹⁴⁴ ‘Das Grundsatzprogramm der APPD’, in: K. Farin, red., *Die Partei hat immer recht! Die gesammelten Schriften der Anarchistischen Pogo-Partei Deutschlands*, Berlijn, 1998, 14-25; ‘Das Kampfprogramm der APPD’, in: *ibidem*, 26-55.

¹⁴⁵ E-mail Hugens, 8 augustus 2003.

¹⁴⁶ Vossen, *op.cit.*, 227-228, 231.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 18.

¹⁴⁸ Zie A.P.M. Lucardie, ‘Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem’, in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 126-143.

¹⁴⁹ *Partijprogramma RVP*, zie: www.republikeinsevolkspartij.nl/site.

¹⁵⁰ ‘Millennium Manifest “Onze Wereld”’, zie: www.republikeinsevolkspartij.nl/site/manifest.html, 25 november 1999.

¹⁵¹ Lucardie, ‘Politici in de periferie’, 127.

¹⁵² Telefonisch interview met J. Veldhoen, 24 september 2003.

¹⁵³ Zie: www.lijstveldhoen.freeler.nl/program.htm, 12 december 2002.

¹⁵⁴ Rochon’s term *personal vehicle* suggereert dat laatste wel en lijkt me daarom minder geschikt.

¹⁵⁵ ‘Endgültiges Ergebnis der Wahl zum 15. Deutschen Bundestag am 22. September 2002’, Statistisches Bundesamt, *Wirtschaft und Statistik* 10/2002, 823.

¹⁵⁶ Dit lijkt ook de conclusie van de vergelijkende studie van S. Hug, al is zijn operationalisatie aanvechtbaar, zoals hij zelf toegeeft; zie S. Hug, *Altering Party Systems. Strategic Behavior and the Emergence of New Political Parties in Western Democracies*, Ann Arbor, 2001, 95, 118.

¹⁵⁷ Dit wordt nader uitgewerkt in P. Lucardie, ‘Prophets, Purifiers and Prolocutors. Towards a Theory on the Emergence of New Parties’, in: *Party Politics*, 6 (2000), nr. 2, 175-185.

¹⁵⁸ Vergelijk R. Harmel en J.D. Robertson, ‘Formation and Success of New Parties’, in: *International Political Science Review*, 6 (1985), nr. 4, 286.